

Кочкоралы кызы Жийдегул
**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛЕКТИЗМДЕР МЕНЕН “ДИВАНДАГЫ”
АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН КАРЫМ-КАТЫШЫ**
Кочкоралы кызы Жийдегул
**ВЗАИМОСВЯЗЬ ДИАЛЕКТИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И
НЕКОТОРЫХ СЛОВ В «ДИВАНЕ»**
Kochkoraly kyzy Jiydegul
**THE RELATIONSHIP BETWEEN DIALECTISMS IN MODERN KYRGYZ AND
SOME WORDS IN THE "DIVAN"**

УДК 81.282.4

Аннотация. Макалада М.Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү айрым бир сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде диалект катары жашап жатканы изилденди. Чындыгында эле, орто кылымда колдонулган айрым лексикалык бирдиктер, грамматикалык түзүлүштөр азыркы тилибизде диалект катары кездешет. Мисалы, “Дивану лугати-т түрк сөздүгүндөгү” эшитти сөзү азыркы кыргыз адабий тилинде укту болот да, эшитти сөзү диалектизм катары эсептелет. Макалабызда орто кылымдагы түрк сөздүгүндөгү айрым лексикалык бирдиктердин азыркы кыргыз тилиндеги диалектиге айланып калган сөздөрдү иликтедик.

Таяныч сөздөр. Макала, сөз, диалект, тил, грамматика, лексика, адабий тил, лексикалык бирдик

Аннотация. В статье рассматривается существование некоторых слов в словаре М. Кашгари «Divanu lugati-t Turk» в качестве диалекта в современном кыргызском языке. Действительно, некоторые лексические единицы и грамматические конструкции, использовавшиеся в средние века, встречаются в нашем современном языке в виде диалектов. Например, слово эшит (слушать) в словаре «Дивану лугати-т» а в современном кыргызском литературном языке встречается укту (слушат), но слово эшит (слушать) считается диалектом.

В нашей статье мы проанализировали слова некоторых лексических единиц в средневековом туркском словаре, которые стали диалектами современного кыргызского языка.

Ключевые слова. Статья, лексика, диалект, язык, грамматика, лексика, литературный язык, лингвистическая единица

Annotation. The article examines the existence of some words in M. Kashgari's dictionary "Divanu lugati-t Turk" as a dialect in the modern Kyrgyz language. Indeed, some lexical units and grammatical constructions used in the Middle Ages are found in our modern language in the form of dialects. For example, the word eshit (to listen) in the dictionary "Divanu lugati-t Turk" and in the modern Kyrgyz literary language is uktu (listen), but the word eshit (to listen) is considered a dialect.

In our article, we analyzed the words of some lexical units in the medieval Turkic dictionary, which became dialects of the modern Kyrgyz language.

Keywords: Article, vocabulary, dialect, language, grammar, vocabulary, literary language, linguistic unit

Орто кылымдарда жазылып, биздин күндөргө чейин келип жеткен лингвист-энциклопедист Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати т-түрк” китеби – бардык түрк калктарынын баа жеткис тилдик жана тарыхый эстелик мурасы. М.Кашгари XI кылымдагы түрк тилдүү элдер (уруулары) жашаган жерлерди кыдырып, алардын сөздөрүн, макалдарын, ылакаптарын, элдик ырларын жыйнап, араб тилинин илимий салтына таянып, китеп кылып жазып калтырган. Сөздүк китеп болгону менен, анда автор ошол кездеги түрк тилдеринин фонетикалык системасына, лексикалык коруна, сөз жасоо маселелерине,

грамматикалык жактарына да ыңгайы келгенде көңүл буруп, атайын түшүндүрмөлөрдү, тиешелүү жерлеринде эрежелерди иштеп чыгып жазган [5-36].

“Дивану лугати-т түрктү” окуп чыкканда, сөздөр, алардын формалары, жасалышы сыяктуу грамматиканын проблемалары да чагылдырылганын көрөбүз. Жалпы түрк тилдеринин катарында Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүгүнүн азыркы кыргыз тилине да, сөзсүз, тиешеси бар деп эсептейбиз. Түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили, типологиялык түзүлүшү боюнча агглютинация тилдерине кирип, сөздөрдүн составындагы мүчөлөрүнүн ийкемдүү болуп, бири-бирине кошулуп келе тургандыгы белгилүү. Мына ушул көрүнүш М.Кашгаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүк китебинде да чагылдырылган. Мындан сырткары автор китебинин башында атооч сөздөрдүн жана этиш сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасала тургандыгына конкреттүү мисалдарды келтирип жазат [5.41.].

М.Кашгари бул эмгегинде түрк тилдеринин лексикалык корун дагы кабыл алынган сөздөр, диалектизмдер (шевелер), сөздөрдүн стилдик катмарлары тууралуу да сөз кылат[1.29.].

Ошентип, улуу лексиколог жана лексикограф түзгөн сөздүк -котормо же дингвистикалык эле эмес, энциклопедиялык мүнөздөгү сөздүк

Бизге чейин белгилүү тилчи, диалектолог Ж.Мукамбаев “Эне тилдин мөлтүр булагы” деген макаласын жарыялап, китептеги ысымдар, топонимдер, грамматикалык көрсөткүчтөр, лексикалык бирдиктер, байыркы накыл, учкул сөз, карылар кеби сыяктуу тематикалык топтор жөнүндө жазып, өз оюн баяндап берген.

Макалада дагы сөздөрдүн түпкү тегин аныктоодо М.Кашгаринин сөздүгүнүн материалдарынан баалуу тилдик материалдар табыларын белгилеген. Мисалы: “үбөлө, үбөндү, үгөлө, үйрө, өгөлө, өгөндү деген сөздөр бар. Ушулардын уңгусу - байыркы тилдеги (Махмуд Кашгаринин учурундагы) ув – майдалоо, үбөлө деген сөз. Демек, жогорку сөздөрдүн уңгусу үб, үг, өг, үй болуп чыга келет. Эгер уңгунун аягындагы үнсүздөрдүн эволюциялык жагын эске алсак, анда баштапкы түр –өг, үг, болушу этимал”, -деп чечмелеп берет[9.].

Профессор Т.Ахматов да Махмуд Кашгаринин сөздүгүнө кайрылып, сөздүктүн айрым фактыларын азыркы кыргыз тилиндеги фактылар менен салыштырып карап чыгып, азыркы кыргыз тилин башка бардык тектеш түрк тилдеринен айырмалап турган үндөштүк мыйзамынын түрк тилдеринин мындан бир миң жыл илгерки мисалдарында бар экендигин: “Өз учурунда Кашкарлык Махмуд үндөштүк закону үндүү тыбыштарды гана камтыбастан, үнсүз тыбыштарды да өз кучагына ала тургандыгын: үнсүз тыбыштын үндүүгө карата (анын таасири менен) үндөшүүсүнө, үнсүзгө карата үндүүнүн үндөшүүсүнө тиешелүү экендигин көрсөткөн”, -деп жазган.

Биз да ушул линвист-окумуштуулардын жолун жолдоп, азыркы кыргыз тилиндеги айрым диалектизмдердин М.Кашгаринин аталган сөздүгүндө ошол мезгилдин адабий тилинин лексикалык корун толуктаган лексемалар болгондугун далилдөөнү максат кылып койдук.

Мурунку макалаларыбызда белгилегендей, *диалектизмдердин* бир нече: *фонетикалык диалектизм, лексикалык диалектизм, грамматикалык диалектизм* деген түрлөрү бар. Биз алардын ичинен М.Кашгаринин (Барсканинин) сөздүгүндөгү айрым сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги *лексикалык диалектизмдердин* кездешүүсүүсү тууралуу сөз кылып жатабыз.

Азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *нымдады, суулады* лексикалык бирдиктерине синонимдеш *өлдөдү* диалектизм Жалал-Абад, Ош, Баткен областтарынын көпчүлүк райондорунда колдонулат. Негизи *ным* зат атоочунан *нымдуу, нымдады* туунду сөздөрү жасалат, ошол сыяктуу эле *өл (ным)* диалектисинен *өлдүү, өлдөдү, өлдөндү* туунду диалектизмдер жасалат.

Мындан сырткары азыркы адабий тилибизде жактама ат атоочтордун *ал* ат атоочунун *ол, мага, сага* жөндөлүштөгү ат атоочтордун *маңа, саңа* диалектилик синонимдери жогоруда көрсөтүлгөн областтарында кездешет. Ушул диалектилик сөздөр

орто кылымдагы кыргыз тилинде *адабий тилдеги* лексикалык бирдиктер болгондугун Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү төмөндөгү мисалдар далилдейт: “*أَلْتِي* - *ölitti* – жибитти (*dual.* өлдөдү). *أَلْ تُونْ أَلْتِي* - *Ol ton ölitti* – Ал тон жибитти, - [5.153] деп түшүндүрмө бериптир М.Кашгари (Барсгани) сөздүгүндө. Ал эми К.К.Юдахиндин: “*өл* I сырой, влажный, -[8.595.]” деп которгон. “Дивандын” ушул эле бетинде *ал* ат атоочунун *ол* диалектизми бар. Кашгаринин аталган сөздүгүндө азыркы кыргыз адабий тилинин лексикалык корундагы *ал* ат атоочу *ол* түрүндө 1655 жолу мисал катары келтирилет. Демек, азыркы кыргыз адабий тилиндеги *ал* ат атоочу байыркы жана орто кылымдагы адабий тилибизде *ол* тыбыштык турпатында же азыркы тилибиздин лексикалык корунда *диалектизм* катары эсептелип жүргөн тыбыштык турпатында болгон.

Азыркы кыргыз тилинде *эле*, *эледи* деген лексикалык бирдиктери бар, алардын диалектиси – *элгеди*, *элгешти* бул диалектизмдер – жогорудагы сөздөр менен синонимдеш. Мисалга бул *диалектини* биз иликтеп аткан китептен тапсак болот:

“*أَلْغَشْتِي* *elgešti* – элешти (*dual.* элгешти). *أَلْ أَنْكَرُ أُونِ الْكَشْتِي* *Ol maṇa un elgešti* – Ал мага ун элешти, -” [5.169] деген дефиницияда *ол*, *маңа* жана *елгешти* деген орто кылымдагы түрк тилдеринин адабий тилиндеги кеңири колдонулган сөздөр болгонунан кабар берет.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: *ол южн. (иногда встречается и в эпосе) то же, что ал.* Эрмегин айткын *олордун фолькл.* Расскази ты об *их* забавах (или о *них*) интересное, - [8.569.] деп берилген.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: *элге то же, что эле* – III. [8.1061.]

элгек I то же что, элек I; элгек сурап барып эрге тийип кетиптир погов. Пошла сита попросить, (*там и*) замуж вышла, - [8.1061.] деп берилет.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: *маңа* – *южн. мне (см. мен I).* [8.577].

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: *мен I я (род.п., мени, вин.п., мага, маа, маган, южн. маңа дат.п.)*

М.Кашгаринин (Барсканини) сөздүгүндө: “*أَغْلَشْدِي* *egleşdi* – ээлешти (*dual.* эгелешти). *أَلَارْ قَامِيْغْ أَزْأَقْ أَغْلَشْدَلَارْ* *Olar qamıg azaq egleşdiler* – Алар баары бир ишке аттанышты, же бир нерсени ээлешти, -” [5.172] араб тилине деп которулат. Бул котормодогу *олор (олар)* жана *еглешдилер* азыркы кыргыз тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык диалектизмдер болуп саналат. Аны К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү: *ээлөө и.д.от ээле* – обладение, владение; *южн. эгле // эгеле*, - [8.1090.]

Үйрөн, үйрөттү этишине байланыштуу М.Кашгари (Барсканини) “Дивану лугати-т түрк” деген сөздүгүндө: “*أَغْرَتْتِي* *ügretti* – үйрөттү (*dual.* үргөттү). *أَلْ مَانَا بِيْلِكْ أَغْرَتْتِي* *Ol maṇa bilik ügretti* – Ал мага билим (жазууну) үйрөттү, -” [5.185.] делген мисалы бар. Демек, бул сөздүк жазылган учурда, тактап айтканда орто кылымда, азыркы адабий тилиндеги *үйрөт, үйрөн, үйрөттү* формасындагы этиштер *үгре(ө)т, үгре(ө)н, үгре(ө)тти* түрүндө болгондугун, ошол учурдагы кыргыздар дал ушундай турпатта пайдаланганын келтирилген мисалыбыз далилдеп турат. Ал эми “Дивандагы” (орто кылымдагы) адабий тилдин “өкүлү” болгон бул лексикалык бирдик азыркы кыргыз адабий лексикасынын *диалектизмине* өтүп кеткенин К.К.Юдахиндин сөздүгүндөгү: *үйрөн- южн. то же, что үйрөн*, - [8.922.] деген котормосу тастыктап турат.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги диалектизм катары эсептелип жүргөн *эгиз (бийик), эшитти (укту), маңа (мага), саңа (сага), көпүрүк (көпүрөө), ол (ал), эге (ээ), келдилер (келишти), сыйыр (уй), бузаг, бөзөк (музоо)*, деген сыяктуу жүздөгөн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактан өзгөчөлөнүп диалект катары эсептелип жүргөн тил бирдиктери байыркы жана орто кылымдагы адабий тилибиз болгондугун Орхон-Енисей тексттери, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” аттуу дидактикалык трактатынын тили, Барскоондук Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” деген тил илимине арнап жазган эмгегинин мисалдары далилдеп турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Махмуд Кашгари. //Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы аттуу эл аралык конференциянын материалдарынын жыйнагы. Бишкек, 2007.
2. Асилбекова К. “Дивандагы” айрым сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндеги параллелдери. (Магистр даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация). Жалал-Абад. 2024. 25-б.
4. Давлатова С. Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдер сөз жыйнагындагы” куранды мүчөлөр. АКД. – Ош, 2015.
5. М.Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 1-том. (Которгондор: Оморов А., Абдувалиев И., Ахматов Т., Султаналиев И., Толубаев М.). Жалал-Абад, 2016.
6. М.Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 2-том. (Которгондор: Оморов А., Абдувалиев И., Ахматов Т., Султаналиев И., Толубаев М.). Жалал-Абад, 2016.
7. М.Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 3-том. (Которгон: Оморов А.). Жалал-Абад, 2016. __
8. К.К.Юдахин. Кыргызско-русский словарь. -Фрунзе. 1965. стр.595.
9. Ж.Мукамбаев. Мугалимдер газетасы. 1989, 15- сентябрь.